



Պ Ա Տ Մ Ա - Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՊՐՈՑ. Զ. ԱՃԱՌՅԱՆ

Մ Ե Ս Ր Ո Պ Մ Ա Շ Տ Ո Ց*

§ 13

Եթե Փարպեցին և Խորենացին այնպես աշխատեցան, որ պատմում դեպքերը, ինչպիսիք անհերք Սասնեցին, որ շատ ավելի հետին է, քան հիշյալ երկու պատմիչները:

Ըստ Սասնեցու, երբ Մեսրոպ գրերի գյուտի համար Գողթնից դուրս գալով Սահակի մոտ է գալիս, թագավորը շուտով մարդ է ուղարկում Ասորիք և կանչել է տալիս Դանիելին: Սա գրերը վերցնում և անձամբ բերում է Մեսրոպին, բայց տեսնում են, որ պակասավոր են: Ուստի Մեսրոպ՝ հայրապետի հրամանով առնում է այն գրերը, իջնում Ամիթ և հանձնում «թարգմանող»ներին, որպեսզի «յարմարեցեն ըստ վանկին»: Բայց երբ սրանք չեն կարողանում, գնում է Եղեսիա՝ Պղատոն դիվանագետին, սրանից էլ «Սամուա» Հռոփանոս իմաստասերին, բայց երկուսից էլ անհույս է մնում: Այս անհաջողությունը պատվածային շնորհ է համարում Սասնեցին, որպեսզի, ասում է նա, ամեն բանի մեջ էլ օտարին շնորհակալ մնացած չլինենք: «Նա այս ի խնամոցն Աստուծոյ մատակարարէր, ոչ ամենայնիւ առնել զմեզ մուրացիկս՝ շնորհակալս ալլոց. զբովանդակ պարգևսն ի ձեռն

ալլազանից շնորհել մեզ՝ որպէս զառաքելութիւնն, զքահանայութիւնն և զարքայութիւնն (առաջինը հրեա Թադեոսի և Բարթողիմեոսի համար, երկրորդը՝ պարթև Լուսավորչի համար, երրորդը՝ Արշակունի Վաղարշակի համար ասված): Այլ պահէր զայսպիսի բարիս և մերով արեան զանկաժովս ձիւրէր մեզ, յիմար ցուցանելով զիմաստութիւն յաւիտենիս» (Սասնեցի, էջ 42):

Այս անհաջողությունից սաստիկ տրտմած՝ Մեսրոպ ետ է դառնում և կրկին նվիրում է իր անձը պատի և աղոթքի: Եփրատի ափով բարձրանալով և այրից այր անցնելով՝ վերջապես հասնում է Բալուի բերդը, և այնտեղ, մի նեղ քարայրում առանձնացած՝ սկսում է ճգնել: Մեծ պատի շրջանն էր: Մեսրոպ այն յոթը շաբաթը անոթի է անցկացնում, գիշեր ու ցերեկ երգելով ապաշխարության յուրահնար շարականները: «Կրկին շնորհէր զպահսն և զաղօթսն, ընթանալով զառի վեր ընդ ափունս Եփրատայ, յայրէ յայր անցնելով մինչև ի դղեակն Պալունեաց և անդ զկայ առնոյր ի փոքրագոյն այրի, յաւուրս Քառասնորդացն. և զեմքն եւթնեակսն շանսուղ անցուցանէր, զտիւ և զգիշեր երգելով զերգս երից մանկանցն և շարական եղանակ ապաշխարութեան՝ ըստ թուոյ աւուրց պահոցն, զոր ընկալեալ երգէ եկեղեցի սուրբ» (էջ 43):

* Շարունակված ամսագրի 1954 թվականի Մ Ն XI-ից, XII-ից և 1955 թվականի Մ Մ I-ից, II-ից, III-ից և IV-ից:

Վերջապես, քառասնորդական պատեր լրանալուն, տեսնում է այրածև հրեշտակին և հրեշտակների Տիրոջը, որ գրում էր 14 տառ սրտի տախտակների վրա. «Եւ ի կատարման եւթներեկացն ի պահու կալով, այրածև տեսանէր զհրեշտակն որպէս Ամբակուն և Հըսկողն, մանաւանդ թէ գերագոյն ևս Դանիւլապէս և Մովսիսաբար, զՏէրն հրեշտակաց՝ մարգարէական աշօք որ գրէր մատանագիծ ի սայս սրտի իւրոյ շորեքտասան տառ» (էջ 43):

Աստված այնքան է մնում Մեսրոպի մոտ, այնքան է տալիս նրան «ընդարձակութիւն սրտի և իմաստութիւն անշափ», մինչև որ Մեսրոպ սովորում է բոլոր գրերը: Այն քարը, որի վրա Աստված նշանակեց տառերը, մինչև այն ժամանակ էլ մնում էր ըստ Սասնեցու. «որ և զօրինակն նշանէր ի վերայ քարի որ կայ մինչև ցայսօր (էջ 44):

Սասնեցու պատմության համառոտութիւնն է ներկայացնում Հայամալուրքը, որ (տրի 15) նույնպէս պատմում է, թե Դանիւլ անձամբ եկալ Հայաստան և երկու տարի անհաջող փորձեր արալ Մեսրոպի և Սահակի հետ: Սրանից հետո Մեսրոպ ճանապարհորդութեան դուրս եկալ և վերջապես հասալ Սամուաւ, «առ իմաստասէր ոմն ճգնաւոր Վախրիճ անուն և դադարեաց աւուրս ինչ և ոչ նովաւ կարաց ընդ զփափագ սրտին իւրոյ»: Սրանից հետո պատմում է տեսիլքը, որ տեղի ունեցալ Բալուի մեջ տրե ամսի 17-ին, որ է նոյեմբերի 25-ը:

Պատմութիւնը իր ամբողջութեան մեջ համաձայն է Խորենացուն՝ միայն թեթև փոփոխութեամբ. Դանիւլի Հայաստան գալը սխալմունք է (փոխանակ գրերը գալու), իսկ Մեսրոպի ճգնութիւնը՝ և գրերի գլուտի Բալու տեղափոխութիւնը՝ հետին ժամանակի հավելած:

Թե Մեսրոպի տեսիլքը և գրերի գլուտը տեղի են ունեցել Բալուի մեջ՝ գիտի նաև Վարդան պատմիչ. «Կասն որոյ աղօթից տուեալ զանձն գործակցութեամբ սրբոյն Սահակայ, տայ նմա Աստուած զխնդրելին, շորեքտասան գիրս, աշով իւրով զորոյմեալ առաջի նորա, որպէս մեծին Մովսեսի ի լեւոն Սինայ, և սմա ի լեւոն Բալուայ, որպէս տակաւին ցուցանի զորոյմն աստուածային վիմին և նկարք գրերոյն, և պատուի տեղին խնկօք և ջահիւք միշտ ի տաճկաց և քրիստոնէից բնակչաց տեղոյն» (Վարդան, էջ 49—50): Նույնը նաև իր Աշխարհագրութեան մեջ. «Աթախ և Հենի, Դերջան և Բալու, ուր զգիրն եգիտ Մեսրոպ վարդապետն, այսոքիկ Արշակունիք կոչին» (ըստ Իս. Հարութիւնյանի, «Հայոց գիրը», էջ 363. տե՛ս «Բազմավէպ», 1887 թ., էջ 140):

Իսկ Վարդանի «Աշխարհագրութեան» մեջ (էջ 519) գտնում ենք միայն «Աթախ և Հենի Դերջան է, ուր զգիրն եգիտ Մեսրոպ վարդապետն»:

Դանձարանը, որ հետին զանազան հեղինակների խմբագրութեամբ կազմված մի գործ է, նույնպէս գիտի Բալուի տեսիլքը, որ ամբողջութեամբ մեջ ենք բերում, հանելով Կարինյան № 466 (էջ 57—61) և Թավրիզի Ղալայի զրադարանի № 43 (էջ 150—154) ձեռագրերից.

«Բազում աշխատեալ
Եւ ոչինչ օգտեալ,
Ձեռն յԱստուած ձգեալ,
Ի Բալու տքնեալ,
Մեսրոպ աղօթեալ,
Աստուած գթացեալ,
Հրեշտակ Տեառն իջեալ,
Մատամբ փորագրեալ,
Ի վիմին զորոյմեալ,
Աջ ձեռն երեւեալ,
Իբր ի ձեռն գրեալ,
Եօթն գիր յայտնեալ,
Այն հոգի ջահեալ,
Ձայլ գիրսն յարուցեալ,
Միղորայք հեղեալ,
Բանն յար մնացեալ,
Ի գիրս միացեալ,
Ձիմաստս պատմեալ:
Մեսրոպ հմտացեալ,
Գիր Վրաց զուգեալ,
Ի Աղուանից տուեալ»:

14

Բալուի բերդը և այն քարայրը, ուր ճգնել է Մեսրոպ, նույնպէս այն քարը, որի վրա նշանակվել են հայերեն տառերը, կան մինչև այժմ: Ահա վասիկ հայատարիմ մի ճանապարհորդի հարազատ նկարագիրը նույն վայրերի մասին. «Հինգ ժամեն սկսանք իջնալ ի Բալուա հովիտն. ի հեռուստ կողջունենք Բալուա բերդի քարոյ գլուխն. սիրտս իրեն կըաշե այդ կապույտ ժայռը, աչերս չեմ կրնար հեռացնել իրմեն, այդ քարի մեջն է հայոցս լուսավորութեան արգանդն, հայկական գրոց դանձարանն, այն պաշտելի քարայրը, հորում աստվածային Մեսրոպ ճգնեցալ, տքնեցալ, մինչև ծնալ ազգ մի ողջուն. անտի ծագեց մեր լույս արեւն... Նկանք ի բերդ: Հին և վիթխարի պարսպաց ավերներ ու բեկորները կոխելով վեր կեննենք, քայքայալ մեծ դռն մը կմտնենք միջնաբերդը, ուր շտեմարանաց

և սենեկաց ավերածներ, գետնահարկ կամարափուլ շենքերը մեկը մյուսին ետև կենդանի մեզ. դեռ ողջ է զնդանատունը և մի քանի սենյակ. բայց ասոնք բան մը չեն արժեք իմ աչքին: Կդառնանք ի հյուսիս, ուր ապառաժ և լերը քարեր են մեծամեծ, հոն եզերքին վրա քարին երեսը տաշված, վրան բեռնագիր անեղծ, մաքուր, 22 տող վերը և 7 տող վարը քանդակված, մեջտեղը բաց ձգված էր, ուր տող մը արաբերեն գիր փորագրած էին: Այս «Գրման քարի» կողմն զառ ի վայր, նեղ, սանդղաձև, գրեթե մըջման շավիղով իջանք քարայրի մը բերան, որո մեջ փոքրիկ քարայր մի ևս կա, երկուքին աջ առաստաղն ու պատերը սեղած. երկուքի մեջն ալ բնմի պես անկոփ քարերով շարվածք, և պատերուն վրա բազմաթիվ խաչեր փորված:— Ահա Ս. Մեսրոպա ճգնարանն, ըսավ Տեր Մեսրոպն:

«Մունկերուս վրա ինկա, հոն, ուր Սրբույն ծնկները մաշված էին, լզեցի այն քարեր և փոշիները, հորս շրթունք և ճակատ Սրբույն բյուրիցս քսվեր էին նվիրելով իր խորհուրդն և իղձերը աստվածային իմաստության. հոն դրի երեսներս, և չէի ուզեր վերցնել այն ժայռերեն, ուր նստեր, կոթնեք, խոկալով և տքնելով Հայ Ազգին և Հայաստանյայց Եկեղեցվուն լույս և կյանք ճարելու ճգնությանմբ...: Քա՛ր, ո՛ր քարայր, հայոց արևուն լուսնակամար, ուստի ծագեցավ մեզ ճառագայթ դպրության, չոր խորհրդեամբ ճշմարիտ լուսոյ փառաց անեղին. նկարագրեցաւ մեզ գիր կենդանի յարգանդ մաքուր մեծին Մեսրոպայ, անմատոյց լուսոյն երկրպագեսցուք»: Կից քարայրիս, արտաքո դռան, կա մի տաշածո երես մեծ գրատախտակի նման, արդյոք հայ տառերը ձևակերպելու տախտակն էր Սրբույն: Ինչպես նաև երկու այլ քարայրեր, որոց առաջինն ավելի լուսավոր և ընդարձակ է, ունի սրահ մը, և երկրորդն՝ կրկին պատերով սենյակ մը, որո առաջին սենեկեն ներսը, դռան հանդեպ, քարայրին ճակատը փորված և կոկված մեծ քառակուսի մը, և փորվածոյի աջ անկյունը վերեն ծակեր կան ականջաձև, յորմե մարդ մը կրնա իր ձեռքն երկնցնել. եթե արմունկդ կիսածալ ընես դեպի լանջքդ՝ գրեթե նույն ծակին ձևը կառնու, և այն դիրքով կրնա մարդ մը իր թևը դնել այդ ծակին մեջ:— Ս. Մեսրոպա դպրոց կանվանեն այս քարայրը, ըսավ Տեր Մեսրոպն, և կավանդեն թե՛ այդ ծակեն ելած է Թաթր և այս տաշածոյին վրա գրեր է Ա, Բ, Գ:— Արդարև երբ այդ տախտակին հառեր խոկալով Սուրբն իր ուշքն ու աչքը, պետք էր որ այս անկյան ծակեն ելնեք Թաթր և գրեր «ոչ իբրև ի բուն երազոյ», այլ բացորոշ հայտնություն մը աստվածային...

«Կան երկու այլ քարայրեր ալ, միւսն մեջ կգտնվի ջրի հոր մը: Ասոնց մեջը խոնկի և

մոմի մոխիրը սեղուցած են, մանավանդ ճգնարանին, ուր բարեպաշտոն կանայք կերթան կաղոթեն իրենց զավակաց համար:— Ավելորդ է ըսել թե Ս. Մեսրոպ պատրաստ գտած է այս այր ու վայրը, որ իրմեն հառաջ ո՛վ գիտե ի՞նչ նպատակի համար կոներ կոփեր են. դուստի բեռնագիրն ալ մտածել կուտա թե՛ շատ հինուց գործ է, թերև հիշատակարանաց դիվանը կազմելու մտքով տաշված լինին. եթե այսպես, զուգահեյություն մ'է Ս. Մեսրոպին» (Գ. Վ. Սրվանձտյանց, «Թորոս աղբար», հատոր Բ, 1884 թ., էջ 154—162):

Այս նկարագրությունից երևում է, թե մեր գործը ժողովրդական մի ավանդության հետ է, որ մինչև այժմ կենդանի է նույն գավառի ժողովրդի մեջ: «Գրման քար»-ները կամ թյուրք բառով «յազըլը թաշ»-ները՝ ամեն տեղ մեր սնոհապաշտ ժողովրդի կողմից նվիրական մի բան, գրեթե սրբություն են համարված: Բալուի ավանդությունն էլ, որ Սասնեցու և Վարդանի պատմության համաձայն՝ շատ հին ժամանակ, շուրջ 11-րդ դարում ծագած է երևում, ծագած է անշուշտ նույն բեռնագիր արձանագրության պատճառով, որ խաղչյան վաղեմի մնացորդ է և ամենեկին կապ չունի Մեսրոպի հետ: Միակ պատմական աստաղը, որ կարող է իր հիմք ծառայած լինել այս ավանդության, թերև մի կարճ դադար է Մեսրոպի վերադարձի ժամանակ՝ Սամուսատից Վաղարշապատ:

§ 15

Հետին դարերում շարադրված մի անյավերական ևս կա, որ տպված է Գ. Սրվանձտյանի «Հնոց նորոց» աշխատության մեջ, «Յաղագս սրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսէսի և Դավթի» վերնագրով: Սրա մեջ (էջ 41—46) խոսվում է Մեսրոպի վրա և տրվում է մի քանի նորահնար տեղեկություններ: Նախ ասվում է, թե Դանիել՝ աշակերտ էր Լուսավորչի, երկրորդ՝ թե Սահակ և Մեսրոպ միասին ծով պահեցին, միասին աղոթքի նրատեցին և միասին էլ տեսան տեսիլքը. «Յայսմ ժամանակիս եղև փնդիր պալատապետան գրոյն Հայոց, զոր ունէին, ԻԹ գիր ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորոյ աշակերտ սրբոյն Գրիգորի. իսկ սուրբն Սահակ և Մեսրոպ բազում աշխատութեամբ պէտս արարին, սովոյ և ծարաւոյ յոտանաւոր շարշարանաց ի լերինս տքնեալ զքառասուն տիւ և զքառասուն գիշեր, ոչինչ ճաշակելով քայց միայն յաղթան Աստուծոյ պարապեալ... յետոյ երեւցաւ ի տեսլեան հրեշտակ Տեառն... էջ յերկիր առ նոսա և որպէս ի տունջեան Երսէլ ընդ նոսա, և յաման ինչ խեցեղէն՝ մատամբ նկարեալ տայր նոցա զգիրս եօթն»:

§ 16

Շատ կարևոր է քննել այն հարցը, թե ի՞նչ էր անում Մեսրոպ այնքան երկար ժամանակ նդեհիայում, ի՞նչ էր իր որոնումների և խուզարկությունների նպատակը, ի՞նչ էր պատճառը այն տանջանքի, որ նա վրում էր Մի՞թե մի շատ դժվար բան էր որևէ լեզվի այբուբեն կազմելը: Եթե նա Դանիելյան այբուբենից դժգոհ էր, չէ՞ր վարող առանց թափառելու Միջագետք և Նդեհիա, հենց Հայաստանում կազմել մի այնպիսի այբուբեն, որ լրացներ իր բոլոր պահանջները:

Անշուշտ Մեսրոպի դժվարությունն ու որոնումները լեզուների գիտություն չէին վերաբերում, որովհետև հայերենի տառեր հնարելու համար նախ և առաջ հայերեն խմանալ պետք էր և ո՛վ էր այն միջագետքին, որ Մեսրոպից ավելի հայերեն խմացած լինելու Իսկ եթե հունարենի և ասորերենի գիտություն կարիք վար, Մեսրոպ ինքը, եթե ոչ Սահակ կամ ուրիշ գիտակ անձեր Հայաստանում կարող էին հարկավոր չափով օգտակար լինել: Ուրեմն որոնումները այս կողմից չէին:

Նաև Մեսրոպի դժվարությունները տառաձևերի հնարման մեջ էլ չէին, որովհետև այդպիսի դժվարություններ երբեք չծագեցին ո՛չ վրացերեն և ո՛չ էլ աղվաներեն տառերի հնարման ժամանակ:

Հարցումների պատասխանը գտնելու համար պետք է երթանք մի քիչ հեռ, և նորից ձևեր առնենք Դանիելյան դրերը:

Ի՞նչ ստացավ Մեսրոպը Դանիելից. այբուբենի ցուցակ, թե՞ մի ամբողջական գրվածք: Անշուշտ դա մի հասարակ ցուցակ էր, որի վրա գրված էր ասորերեն լեզվով՝ «Այս է գիր Հայոց» և տառերի մոտ էլ գրված էր համապատասխան ասորերեն տառը: Ծիշտ այնպես, ինչպես այսօր մենք տեսնում ենք էջմիածնի (այժմ Երևանի) ձեռագրատան № 7117 ձեռագրում, «Գիր յունաց, որ է հելլենարէն», «Ասորիաց գիրն է», «Երացոց գիրն է», «Գիր Խարենաց» և այլն: Այս վերնագրերից հետո տպված է այդ լեզուների ամբողջ այբուբենը՝ իրենց անուններով և արժեքով (հայաստա): Անմիտ բան կլիներ, եթե երևակայեինք, թե այդ ցուցակը մի առանձին թերթիկ կամ պնակիտ էր, որովհետև ո՛ւմ ցավն էր կազմել այդպիսի աննպատակ մի թերթիկ և դեղ մի կողմ: Ուստի պիտի ընդունենք, թե դա գտնվում էր որևէ ասորերեն գրքի կամ ժողովածուի մեջ, ինչպես է և մեր վերահիշյալ № 7117 ձեռագրերը: Դանիել պատահաբար գտել էր այդ ձեռագիրը և տեսել, այնտեղ «հայերեն» այբուբենը. և երբ Վոսաճապուհ Վահրեճի և Աբելի միջոցով պահանջեց այդ գրերը, Դանիել արտագրեց այդ ցուցակը, տառերը, որ

ասորական այբուբենի շարքով էին, շարեց հունարենի շարքով, ասորերեն համապատասխան տառերի փոխարեն դրավ հունարեն համապատասխան տառերը և ուղարկեց Վոսաճապուհին:

Թե իրոք Դանիելի մոտ գտնվածը տառերի մի ցուցակ էր և ոչ գիրք, այդ մասին վկայում են հենց պատմիչները: «Ճայնժամ պատմէր նոցա արքայն՝ վասն առն ուրումն ասորւոյ եպիսկոպոսի աղնուականի՝ Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս աղիարեւտաց հայերէն լեզուի (լատիւ) ... նախ ինքն տեղեկանայր ի Դանիէլէ նշանագրոյն և ապա առեալ ի նմանէ առաքէր առ արքայն յերկիրն Հայոց ... ընկալեալ գնշանագիրսն ի Հարեւէն, ուրախ լինէին ... (Կորյուն, էջ 8): Այսպես և Փարպեցին, Խորենացին և ուրիշներ:

Բացի պատմագիրների վկայությունից՝ մեր առողջ գաղափարներն էլ ցույց է տալիս, թե Դանիելի գտածը և ուղարկածը տառացուցակ էր և ոչ գիրք: Որովհետև եթե գիրք լիներ, այդ գիրքը վաճ հայերեն պիտի լիներ և կա՛մ որևէ ուրիշ լեզվով: Չէր կարող ուրիշ լեզվով լինել, որովհետև Մեսրոպ իսկույն դեն պիտի դներ, ասելով, թե դա հայերեն չէ: Բայց չէր էլ կարող հայերեն լինել, որովհետև տեսնվեց, որ հայերեն լեզվին հարմար չի դալիս: Եվ եթե ո՛չ հայերեն էր և ո՛չ ուրիշ լեզվով, ուրեմն հասարակ մի ցուցակ էր՝ վերնագրված «Այս է գիր Հայոց», ինչպես ստացինք:

Այս բացատրությունից հետո ամեն ինչ պարզվում և հասկանալի է դառնում: Եթե Մեսրոպ իրոք զնաց Ամիդ՝ Դանիելի մոտ, իր նպատակն էր անձամբ տեսնել այն գիրքը, որից քաղված էր «Հայոց այբուբենը», իմանալու համար, թե որևէ ուրիշ բացատրություն կա՞, վարելի՞ է նրա մեջ գտնել պակաս տառերը: Եվ երբ տեսավ, որ Դանիելը ոչինչ չգիտե, գրքումն էլ ոչինչ չկա, անցավ Նդեհիա, այն քաղաքի նշանավոր գրադարանում շարունակելու համար իր որոնումը: Խաբվելով ցուցակի վերնագրից՝ «Այս է գիր Հայոց», և հավատալով, որ իրոք դա հայոց գիրն է, նա մի առ մի աչքից անց կացրեց Նդեհիայի գրադարանի հազարավոր ձեռագրերը, տեսնելու համար, թե մի ուրիշ տեղ էլ կգտնի՞ այդ ցուցակը, կա՞ն այնտեղ պակաս գրերը, կամ թե կա՞ արդյոք որևէ գիրք գրված այդ այբուբենով, որ իմանա, թե պակաս հնչյունները ինչպե՞ս էին արտահայտված: Մեսրոպի աշխատանքը զուր անցավ, այսինքն ոչ մին գտավ և ոչ մյուսը. կամ եթե գտավ մի գիրք, տեսավ, որ հայերեն լեզվով չէ, այլ որևէ օտար լեզվով, Այն ժամանակ համոզվեց, թե ինքը խաբված է, Դանիելյան գրերը հայերեն

չեն, ուստի դեն գցեց նրանք և իսկույն հնարեց իր ուզած ձևով ու դրուժյամբ հայերեն գրերը, ինչ որ երկարատև աշխատանքի կարոտ չէր:

Իմ կարծիքով, ամբողջ թյուրիմացությունը, որին զոհ գնացին թե՛ Դանիել և թե՛ Մեսրոպ, արամեական (հին ասորական) և արամյան (հայ) բառերի շփոթությունից էր առաջանում և նորագույն ալի տառերը ուրիշ բան չէին, բայց եթե ինչ որ արամեական հնացած տառեր:

Հետաքրքիր է, թե ի՞նչ են մտածում այս հարցի առթիվ այլ քննիչներ:

Ամենից ավելի Ս. Վ. Պարոնյանն է, որ դբաղված է այս հարցով («Երկրագունդ», 1885 թ., էջ 99—109 և «Հանդէս ամսօրհայ», 1896 թ., էջ 72—76): Իր կարծիքն այն է, թե Դանիելի ունեցածը և ուղարկածը ո՛չ թե մի ցուցակ էր, այլ ամբողջական մի գիրք՝ հայերեն լեզվով և այն անծանոթ հին-հայկական տառերով: Դանիել դուրս բերավ այդ գրքից հայերեն տառերը, որով և տառերը կոչվեցին Դանիելյան գրեր: Սրա ապացույցները հետևյալներն են. ա) Հասարակ մի ցուցակ ի՞նչպես կարող էր ընդունելի դառնալ Մեսրոպի կողմից իբրև հայերեն տառեր, ի՞նչպես կարելի էր իմանալ տառերի արժեքը, կամ նույնիսկ ճանաչել, թե նրանք հայերեն էին. բ) Թղթի մի կտոր ի՞նչպես կարող էր հարգ ունենալ Մեսրոպի և Վռամշապուհի մոտ և երկամյա փորձարկության ենթարկվել. գ) Պատմագիրները վկայում են, թե Դանիել «կարգեաց ըստ ձևոյ օրինակի յունականին» («Խորենացի»). «Եւ նմին Դանիէլէ տեղեկանայր զկարգ նշանագրացն» (Փարպեցի): Կարգ և կարգել նշանակում են «դասավորություն, դասավորել». ուրեմն նախապես այդ գրերը կարգ չեն ունեցել. և ի՞նչ կլինի մի բան, որ կարգ չունենա, բայց լեզուն և արժեքը իմացվի: Դա կլինի ամբողջական գիրք, որ ստացավ Մեսրոպ և ո՛չ թե ցուցակ: Եվ իդուր է ենթադրել, թե նա ուներ ուրիշ կարգ և Դանիել փոխեց, վերածեց հունականի, որովհետև բոլոր այբուբեններն էլ միևնույն կարգն ունեն:

Բայց, ավելացնում է Պարոնյան, այդ գրքի տառերը հին ու մին, տգեղ ու անվայելուչ էին: Մեսրոպ չուզեց նրանք գեղեցկացնելով հեռանալ իսկականից, որ համարում էր հին և պատկառելի: Ուստի դնաց, ման եկավ աշխարհի աշխարհ, որպեսզի գտնի այդ նույն հայերեն տառերով, բայց այս անգամ գեղեցիկ և վայելուչ դրուժյամբ գրված մի գիրք:

Այս բոլորի պատասխանը վերևում մեր աված բացատրության մեջ կա արդեն. հիմ-

նական պատճառաբանությունը ա՛յն է, որ եթե այդ գիրքը և այդ գրերը հայերեն եղած լինեին, հայերենին անհարմար չլիտի գային և պական տառեր չլիտի ունենային: Եթե նույնիսկ մի քանի տառ պական էլ լինեին, կարելի էր պակասը որևէ ձևով լրացնել: Դրա համար աշխարհներ ման գալու կարիք չկար: Իսկ եթե Մեսրոպ շրջում է քաղաքներ, որոնումներ է կատարում, նշանակում է մի ավելի մեծ նպատակ ունի՝ որոշել, թե նա իրոք հայերեն է, թե չէ: Ծիշտ չէ նույնպես ասել, թե բոլոր այբուբեններն էլ նույն կարգն ունեն. ասորերենի առաջին չորս տառերը հունարենի հետ նույն են, բայց հետո կարգը փոխվում է. նորից մի քանի տառ միասին են գնում, վերջում բոլորովին փոխվում է: Իսկ թե Դանիելյան այբուբենի պականությունը ա՛յն էր, որ նրանք այն գրքում գեղեցիկ ու վայելուչ ձևով գծագրված չէին և կամ եթե Մեսրոպ վայելուչ ձևով գծագրել տար, բնականից հեռացած պիտի լինեին, դրանք նկարչությունից ոչինչ չհասկացող մարդու խոսքեր են և ամենևին արժեք չունեն: Արդեն ո՛չ մի պատմիչ էլ չի ասում, թե այն տառերը տգեղ կամ տձև էին, այլ թե պակասավոր էին և հայերեն լեզվին չէին հարմարվում: Մյուս քննիչները ընդհանրապես և լռելայն ընդունում են, որ Մեսրոպի ձեռքն եղածը պարզ մի ցուցակ էր և ոչ գիրք:

§ 17

Մեսրոպի ճամբորդությունը, կրած ծանր աշխատանքը և որոնումները բացատրելու համար Սահակյան էլ («Բաղմամլէպ», 1907 թ., էջ 441—443) ուրիշ ենթադրություն է անում:

Նոր տառաձևեր հնարելու մեջ ոչինչ չկար դժվարին, ասում է նա: Դժվարն այն էր, որ կարողանար ստուգել, թե իր կաղմած այբուբենից դուրս ուրիշ հնչյուններ չկայի՞ն արդյոք հայերենի մեջ: Դրա համար պետք էր ունենալ հալ լեզվի բառամթերքը ձեռքի տակ. և ահա Մեսրոպի աշխատանքը եղավ կաղմել առաջին անգամ հունարենից-հայերեն բառարան «հունարեն տառերով (որոնց անբավականությունը ա՛յնքան տեսանելի պիտի ընեն աշխատանքը), որպեսզի կարող ըլլար բաղդատական ճամբով իմանալ՝ թե ո՞ր ձայները կարելի չէ ներկայացնել հույն տառերով և թե ո՞ր ձայներուն համար ուրիշ լեզուներն տառ փոխ առնելու է և կամ նոր հնարելու է»:

Սահակյան այս հույն-հայերեն բառարանի համար է հասկանում Փարպեցու և Խորենացու հետևյալ վկայությունները. «Հանդիպեցուցանէր զհայերէն ամբոթայսն ըստ կարգման սիւղութայից Յունաց, ստէպ հարցմամբ և ուսանելով ի սուրբ կաթողիկոսէն Սահա-

կայ դաթութայիցն գաղափար, ըստ անսայթաբութեան յունին» (Փարպեցի, էջ 16, նոր տպ.)։ «Փոխադրելով զհայերէն աթութայսն ըստ անսայթաբութեան սիւղորայից հելլենացւոց» (Խորենացի, Գ, ծգ)։ Դրա համար էր, որ կազմվել էր Սահակի նախագահութեամբ մի հանձնաժողով՝ բաղկացած հինգ անդամից (Մեսրոպ, Հովհան Եկեղեցացի, Հովսեփ Պաղնացի, Տեր Խորենացի և Մուշե Տարոնացի), որոնք շարունակ դիմում էին Սահակին և օգտվում նրա մեծ հունագիտութեանից։

Մեսրոպի կազմած այս բառարանի հետքերը մենք տեսնում ենք 5-րդ դարի զանազան գրվածքների մեջ, ինչպես Մակարայեցոց գիրքը կամ Փավստոս, որոնց մեջ հայերեն զանազան հոմանիշներ շարված են իրար կողքի։

Ըստ այսմ Մեսրոպ՝ 4 հոգու ընկերակցութեամբ հավաքել է գոնե 40—50.000 հունարեն բառ, դրել նրանց հայերեն քառապատիկ ավելի հոմանիշները, 36 հատիկ հայերեն տառ հորինելու համար։ Բայց ներողություն... որովհետև հայերեն լեզվից 21 հնչյուն արդեն հունարեն այբուբենից ծանոթ էր, ուրեմն այն 40—50.000 բառերի հավաքածուն 15 տառի համար էր։ Մեսրոպ վրացերեն և աղվաներեն տառերն էլ հորինեց. արդյոք սրանց լեզվի համար էլ նախ բառարան կազմեց. և այս անգամ ի՞նչ ձևով դարձյա՛լ հունարեն-վրացերեն և հունարեն-աղվաներեն, թե՛ այս անգամ հայերեն-վրացերեն և հայերեն-աղվաներեն։ Նվ որովհետև Մեսրոպ ինքը շատ լավ հայերեն, բավական էլ հունարեն իմանալով հանգերձ՝ 4 օգնական էր առել (չհաշվելով Սահակին), արդյոք վրացերեն և աղվաներեն բառարանների համար քանի օգնական էր առել, քանի որ այս լեզուները բնավ չգիտեր։

Այսպե՛ս են կազմել հարյուրավոր ժողովուրդներ իրենց այբուբենը...։

Տեղն է կարծեմ հիշեցնել «Եղը մուսան-տարան հանելու» ավանդական առածը։ Մալբատեղի գլխին դրած է եղել դանակը. եղը պիտի մորթիին. փոխանակ դանակը վերցնելու և եղը մորթելու, եղը պարաններով քաշում են ծալքատեղի գլուխը և մորթում այն դանակով։

Երևի Սահակյան ազգված է Ինճիճյանից, որ իր «Հնախոսութեան» մեջ (հատոր Գ, էջ 73) կարծում է նույնպես, թե Մեսրոպի կրած դժվարությունը ո՛չ թե տառաձևերը հնարելու մեջ էր, այլ հայերենի բոլոր հնչյունները աչքի առաջ ունենալու։ Ամբողջական այբու-

բեն հնարել կարենալու համար պետք էր, ասում է Ինճիճյան, լեզվի բոլոր բառերը աչքի առաջ ունենալ, որպեսզի որևէ հնչյուն բաց չթողներ։ Այս դժվարությունը Ինճիճյան լուծում է տեսիլի միջոցով, իսկ Սահակյանը տեսիլքի տեղ դնում է բառարանը ։

§ 18

Ամփոփելով մինչև այստեղ նշանակված բոլոր տարբերությունները, որ տալիս են մեր հետին պատմագիրները, տեսնում ենք, թե ձգտում կա Մեսրոպի գործը վերագրելու Դանիել եպիսկոպոսին կամ Հոսիփանոս գրչին կամ Սահակին և կամ աստվածային հայտնություն։ Պատմագիրների այդ հետին, հետևաբար և անարժեք վկայությունն վրա հիմնվելով, արդի քննիչներից ոմանք կարծեցին, թե մեր գրերի մեծ մասը Դանիելի հնարածն է, իսկ մնացյալը լրացրել է Մեսրոպ. ուրիշներ կարծեցին, թե ամեն ինչ Հոսիփանոսին է, այսինքն թե՛ գրերի վերջնական ձևը, թե՛ անունները և թե՛ զաստվորությունը։ Հիշելի է, օրինակի համար, Հ. Ն. Անդրիկյան, որն ասում է («Բազմավեպ», 1907 թ., էջ 510 ծան.), թե Դանիել հնարել է բաղաձայնները, որոնցից պակասում էին «թալերը կամ միջակներն ու նուրբերը». ինչպես նաև ձայնավորները։ Էլ ի՞նչ ձայն մնաց։ Իսկ Հոսիփանոս ստեղծեց ձայնավորները և այդ թավ, միջակ ու նուրբ ձայները։ Բայց այս բոլորից ո՛չ մեկն է ուղիղ։ Ո՛չ Դանիել, ո՛չ Հոսիփանոս և ո՛չ էլ Սահակ կարող են վայելել հնարչի անունը, քանի որ Կորյուն այնպես պարզ կերպով ցույց է տալիս, թե Մեսրոպ եղավ մեր գրերի հայրը և իր աջով ծնավ նրանք։ Դանիել մինչև իսկ որոշ չափով արգելք եղավ մեր գրերի արագ գյուտին։ Եթե վրամշապուհ տված չլինեք այն չարաբաստիկ սուտ լուրը՝ թե Դանիելի մոտ կան «հայերեն գրեր», Մեսրոպ չպիտի դիմեր այս անձին (անձամբ կամ գրով), չպիտի ձեռնարկեր այն երկարատև ճամբորդության, այլ իր սեփական խելքով պիտի հնարեր նոր հայերեն այբուբեն, որ իհարկե շատ դժվար բան չէր։ Հնությունը ամեն տեղ և ամեն ժամանակ հարգ է վայելել։ Ի՞նչ էր անում Մեսրոպ քաղաքից քաղաք թափառելով իր օգնականների հետ, ի՞նչ էր անում այնքան ժամանակ Եդեսիայի դիվանը թարթափելով։ Ուրիշ բան չէր նրա նպատակը, եթե ոչ հին-հին գրերի մեջ գտնել վերջապես այն հին հայերեն գիրը, որի համար լսել էր թե կա։ Ինչ-

քը և իր օգնականները ահա այդ գրքերի մեծ հավաքածուները, մատենադարանները մեկիկ-մեկիկ աչքից անցկացնելով, ամեն մի գրքի մեջ որոնում էին այդ ցանկալի գիրքը։ Եվ երբ համոզվեց Մեսրոպ, թե այդպիսի բան չկար, ա'յն ժամանակ միայն դարձավ իր նախկին մտքին՝ աշխատությամբ հնարել հայերեն գրերը, որ, ինչպես կարելի է գուշակել, տեղեց շատ կարճ ժամանակ։ Ինչո՞ւ Մեսրոպ ամենևին նեղութուն կամ աշխատանք չկրեց վրաց և աղվանից գրերը հնարելու ժամանակ, քանի որ այս ազգերը իրեն համար տար և լեզուներն էլ անածնոթ լինելով՝ պետք է, որ ավելի՛ չարշարվեր։ Իհարկե չնեղվեց, որովհետև երևան չեղավ մի Դանիել, որ ասեր, թե վրաց և աղվանից հին գրերն ունի։ Դանիելը ո'չ թե մեր գրերի գյուտի սատար և ձեռնառու եղավ, այլ, ընդհակառակը, ուշացրեց մեր գրերի գյուտն ու գրականությունը։ Առանց Դանիելի միջամտության, մենք գոնե երեք տարի ավելի շուտ պիտի ունենայինք հայերեն գիր և գրականութուն, երկու տարի հաշվելով Դանիելյան գրերի փորձը և գոնե մի տարի՝ Մեսրոպի ճամբորդությունը։

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ի Մ

1. Դանիելյան գրերը երկու տարի փորձեց Մեսրոպ, բայց պակասավոր գտնելով խափանեց։— 2. Առավ մի խումբ աշակերտներ և օգնականներ, և Ամիդի վրայով գնաց Եդեսիա։ Ընդունվեց ասորոց Ռաբուլաս և հունաց Ակակիոս եպիսկոպոսներից։ աշակերտների մի խումբը դրավ ասորական դպրոցը, իսկ մյուս խումբը ուղարկեց Սամուսատ՝ հունական դպրոցը։ Ինքը իր ընկերներով ընկավ խուզարկության հետևից և հնարեց հայերեն գրերը։ գնաց Սամուսատ, մի գեղագիր գրտնելու և նույն տառերը գեղեցիկ նկարել տալու համար։— 3. Սամուսատում գտավ Հռութաֆանոսին և տառերը նկարել տվեց։ Իսկույն սկսեց քարգմանել Առակաց գլխի, որ զըրշագրեց Հռութաֆանոսը։— 4. Վերադարձավ Եդեսիա և Ամիդի վրայով Հայաստան։— 5.

Այլ պատմիչների տված տարբերությունները— Խորենացին չի հիշում Ամիդը և Մեսրոպին տանում է «Միջագետք»՝ Դանիելի մոտ, հետո Եդեսիա։— 6. Եդեսիայում դիմում է Պղատոն ճարտասանին, հետո գնում է Սամոս կղզին՝ Հռութաֆանոսին։ Երկուսից էլ ձեռնունայն՝ ՀՐԱՇՔՈՎ գտնում է հայերեն տառերը, որ ձեռնկերպում է Հռութաֆանոսը։— 7. Հայերեն գրերի գյուտի վայրն է Եդեսիա։ սխալ է դնել Սամուսատ և ավելի սխալ է Սամոս։ Հռութաֆանոսը մի հասարակ գրչագիր էր. ո'չ մի դեր չունի հայ տառերի հորինման մեջ, բացի գեղեցիկ կերպով օրինակելուց։— 8. Խորենացու ՀՐԱՇՔՈՎ, որ պատմում են նաև մյուս պատմիչները, Կորյունը սխալ հասկանալու արդյունք է։— 9. Հաստատում ենք, որ հայերեն գրերի գյուտի վայրն է Եդեսիա և ո'չ Սամուսատ։— 10. Փոփր-Կորյուն չափազանց համառոտում է և մեր երրորդ—չորրորդ գլուխների ստվերն է միայն պահում։— 11. Ըստ Փարպեցու՝ հայերեն գրերը նույն Դանիելյան նշանագրերն են, որոնց քերին լրացրել են հունարենի վրայից՝ Սահակ և չորս ուրիշ ֆահանգներ։ Դանիելի դերի այս բարձրացումը և Մեսրոպի դերի ոչնչացումը Փարպեցու սխալն է։— 12. Հերոմ և Էնֆ Փարպեցուն պաշտպանելու համար արված փորձեր։— 13. Ըստ Սասնեցու Մեսրոպ՝ Դանիելից, Պղատոնից և Հռութաֆանոսից անհույս մնալով՝ դառնում է Հայաստան և Բալուխի ֆարայում ճգնելով՝ գտնում է հրաշքով հայերեն գրերը։ Այս նույնը գիտեն նաև Հայսմավուրքը, Վարդան և Դանձարանը։— 14. Բալուխի բերդի, Մեսրոպի ֆարայի և հրաշքի ֆարի նկարագիրը. առասպելի ծագումը։— 15. Մի վերջին անվավերական էլ։— 16. Դանիել Ասորու մոտ գտնված տառերը ոչ հայերեն, հավանաբար արամեական տառերի մի ցուցակ էր լուր։— 17. Սխալ է կարծել, թե Մեսրոպ կազմեց հույն-հայերեն բառարան։— 18. Հայերեն գրերի միակ հեղինակն է Մեսրոպ։ Դանիելը խանգարեց նրան և ուշացրեց մեր գրերի գյուտը։

(Շ ա ր ու ն ա կ ե լ ի)